

DOI: <https://doi.org/10.34862/rbm.2021.2.7>

Tomasz Pawłuszko
Uniwersytet Opolski
tomasz.pawluszko@uni.opole.pl
<http://orcid.org/0000-0002-5572-3199>

Geopolityka jako paradygmat stosunków międzynarodowych. Perspektywy rozwoju

Abstrakt: Artykuł stanowi próbę sportretowania paradygmatu geopolitycznego w celu zdefiniowania jego roli we współczesnym dyskursie nad stosunkami międzynarodowymi. Temat wydaje się ważny, ponieważ od około 30 lat mamy do czynienia z powrotem geopolityki do debaty naukowej, eksperckiej, politycznej, medialnej i obywatelskiej. Dzieje się to zarówno w Polsce, jak i w dyskursie światowym. Tekst ukazuje genezę refleksji geopolitycznej oraz omawia główne jej nurty: geopolitykę klasyczną, geopolitykę krytyczną oraz geoekonomię. Autor stara się ocenić kondycję współczesnej geopolityki jako paradygmatu stosunków międzynarodowych i określić płaszczyzny integracji tej dziedziny wiedzy w Polsce.

Słowa kluczowe: geopolityka, geostrategia, bezpieczeństwo, stosunki międzynarodowe, dyskurs.

Geopolitics as a Paradigm of International Relations. Development Perspectives

Abstract: The article attempts to portray the geopolitical paradigm to define its role in the contemporary discourse on international relations. The topic seems important because for about 30 years we have been dealing with the return of geopolitics to scientific, expert, political, media, and civic debate. This is happening both in Poland and in the world discourse. The text shows the genesis of geopolitical reflection and discusses its main trends: classical geopolitics, critical geopolitics and geoeconomics. The author tries to assess the condition of contemporary geopolitics as a paradigm of international studies and define the levels of possible integration of this field of knowledge in Poland.

Keywords: geopolitics, geostrategy, security, international relations, discourse.

Wprowadzenie

Geopolityka wróciła do debaty publicznej. Piszą o niej wojskowi, naukowcy, politycy oraz media. Artykuł ten ma za zadanie wytłumaczyć jak to się stało

i jakie będą tego konsekwencje. Geopolitykę pojmuje się dziś na kilka sposobów (por. Dybczyński, 2013, s. 20–41; Tyszkiewicz & Borowiec, 2020, s. 9–17). Pierwszym z nich jest myśl polityczna, która wprowadza do debaty idee władzy nad różnymi przestrzeniami i opisuje ich polityczne znaczenie (np. koncepcje *Heartlandu*, czy *Rimlandu*). W ten sposób geopolitycy przeszłości wyjaśniali polityczne i wojskowe znaczenie rozmaitych ziem i zasobów. Drugim sposobem pojmowania geopolityki jest tworzenie doktryn polityki zagranicznej i ładu międzynarodowego (np. doktryna Monroe, doktryna Breżniewa, idea ładu wielobiegunowego). Trzecim i czwartym sposobem jest postrzeganie geopolityki jako metody analitycznej oraz teorii naukowej, neutralnie wyjaśniających procesy międzynarodowe w określonej przestrzeni. Ostatnie dwa sposoby pojmowania geopolityki są przedmiotem tego tekstu. Autor czerpie inspirację z tekstu Susan Strange, która w 1970 roku postulowała powiązanie problematyki ekonomii i stosunków międzynarodowych (Strange, 1970). W wyniku tego mariażu obie dyscypliny zostały wzmocnione i powstała międzynarodowa ekonomia polityczna (*international political economy*), która jest dziś kluczowym – obok bezpieczeństwa międzynarodowego (*international security studies*) – obszarem badań nad stosunkami międzynarodowymi. Wydaje się, że podobne korzyści przyniosłby mariaż stosunków międzynarodowych i geopolityki. Obie sfery wiedzy funkcjonowały w historii osobno, ale od kilku dekad widać konwergencję ich zainteresowań. Badacze ze środowiska geopolitycznego migrują z historii i geografii do badań nad polityką międzynarodową.

Celem praktycznym niniejszego artykułu jest wyjaśnienie przyczyn powrotu geopolityki do debaty publicznej oraz zarysowanie perspektyw jej rozwoju. Celem teoretycznym jest włączenie geopolityki do debaty naukowej na gruncie badań nad stosunkami międzynarodowymi. Należy zatem odpowiedzieć na pytanie: czy i na jakich warunkach można włączyć geopolitykę do korpusu wiedzy z obszaru stosunków międzynarodowych? Jakie są atuty i słabości geopolityki? Jakie są podobieństwa między szkołami geopolityki i stosunków międzynarodowych? Aby odpowiedzieć na te pytania wykorzystano analizę porównawczą rozwoju szkół naukowych oraz analizę teoretyczną drugiego stopnia. Tekst oparto głównie na źródłach międzynarodowych.

Geneza refleksji międzynarodowej

Badania spraw międzynarodowych prowadzono na gruncie różnych nauk. Przez setki lat głównym źródłem wiedzy o zmianach na świecie były kroniki i źródła

historyczne. To dlatego historia i jej metodologia do dziś pełnią ważną rolę w opisie i ocenie zjawisk polityki międzynarodowej (Avey & Desch, 2014). Dzieje współczesne kultur, imperiów, państw, społeczeństw i gospodarek relacjonuje historia powszechna. Jej ustalenia stanowią rezerwuar danych i materiałów dla pozostałych nauk humanistycznych i społecznych (por. Topolski, 1998). Długotrwałą tradycją pracy badawczej nad relacjami państw mogą poszczycić się również prawnicy (Shaw, 2000). Prace H. Grocjusza, E. Vattela i innych znawców dawnego prawa narodów stanowiły podwaliny współczesnego prawa międzynarodowego publicznego, którego zasady regulują normy prowadzenia wojen, dyplomacji oraz prowadzenia stosunków międzynarodowych (traktaty, organizacje i umowy międzynarodowe).

Geografia polityczna pojawiła się jako część geografii człowieka w XIX wieku (Wolff-Powęska & Schulz, 2020, s. 19–25). Zdolność dokładnego opisu środowisk, w jakich funkcjonują ludzkie zbiorowości okazała się wiedzą ważną dla polityków z przełomu XIX i XX wieku. Na gruncie geografii politycznej pojawiła się geopolityka, która była *de facto* doktryną polityczną opartą na ustaleniach geografii. Doktryn takich było wiele. Należały do nich takie idee jak pangermanizm, czy panslawizm (Eberhardt, 2017). Wielu przywódców poszukiwało wówczas rozmaitych wiarygodnych uzasadnień dla ekspansji państw europejskich (Parker, 1985, s. 7-9). Wierzono, że ustalenia nauk społecznych, upodobnionych do nauk przyrodniczych, pozwolą na prowadzenie skuteczniejszej polityki imperialnej. Geopolityka pojawiła się przed I wojną światową i święciła triumfy w okresie międzywojennym. Przykładami pożytecznych dla ekspansji państw ustaleń z tamtych lat były prace R. Kjelléna (Kjellén, 2021), F. Ratzela i K. Haushofera (niemiecka *Geopolitik*; por. liczne przekłady ich prac w zbiorze: Wolff-Powęska & Schulz, 2020) oraz H. J. Mackindera (Mackinder, 2009, 2019) i N. Spykmana (anglosaska *geostrategia*). Główną kategorią pojęciową geopolityki była (od połowy XIX wieku i pism P. de Lagarde) przestrzeń, rozumiana początkowo jako terytorium geograficzne.

Rzadko wspomina się, że badania nad stosunkami międzynarodowymi ukonstytuowały się później niż geopolityka, bo w okresie międzywojnia, wydzielając się z refleksji nad prawem międzynarodowym i historią powszechną (Kukułka, 2003, s. 39–87). Główną dyscypliną naukową, która rozwijała ten rodzaj wiedzy były nauki o polityce. W tradycji filozofii politycznej, która inspirowała tę naukę, znajdowały się przede wszystkim idee władzy, polityki oraz państwa.

Terytorium było dla politologów zawsze mniej ważne niż inne aspekty państwa, czyli władza, ludność i zdolność prowadzenia polityki zagranicznej.

Powojenne próby zbudowania nauki o stosunkach międzynarodowych jako dyscypliny nauk społecznych badającej systemy międzynarodowe stworzyło autonomię tej sfery wiedzy (Morgenthau, 2010; Waltz, 2010; Guzzini, 2017). Stosunki międzynarodowe jako specjalność w obrębie nauk o polityce przejęły też część przedwojennych koncepcji geopolitycznych (strefy wpływów, równowaga sił, ekspansja, przyczyny wojen), a także problemów nauk wojskowych (strategie, bezpieczeństwo militarne, historia i teoria wojen oraz pokoju).

Ekonomiczne i socjologiczne koncepcje opisujące problematykę międzynarodową pojawiły się w drugiej połowie XX wieku wraz z rozwojem globalizacji, choć zainteresowanie np. kwestiami handlu zagranicznego sięga czasów merkantylnizmu i Adama Smitha (por. Rynarzewski & Zielińska-Głębocka, 2006). Wiele teorii ekonomiczno-społecznych wpłynęło na rozwój współczesnych badań nad stosunkami międzynarodowymi. Chodzi o takie kategorie jak zamożność, centra i peryferie, międzynarodowy podział pracy, teorie handlu zagranicznego, teorie rynku, społeczeństwo ryzyka, nierówność, innowacje, czy ubóstwo.

Programy badawcze wyżej wymienionych dyscyplin nauk powstawały w epoce przedwojennej. Współczesna nauka oparta jest jednak już na powojennych standardach. Druga połowa XX wieku przyniosła rozwój nowych koncepcji filozofii nauki dotyczących standardów naukowości. Aby ustalić kryteria naukowości niezbędne dla rozwijania geopolityki jako refleksji naukowej potrzeba najpierw sięgnąć do tych standardów. Wybrane dyrektywy metodologiczne czterech szanowanych do dziś filozofów nauki widzimy poniżej w tabeli nr 1.

Tabela jest rezultatem szerszych autorskich studiów nad powstawaniem szkół naukowych w naukach społecznych. Opracowanie jej miało pierwotnie na celu ocenę potencjału naukowego polskich nauk o bezpieczeństwie (Pawłuszko, 2020). Wydaje się jednak, że koncepcje te są ponadczasowe i można zastosować do standaryzacji oczekiwań względem nowych podejść (paradygmatów) w nauce.

Wedle Karla Poppera nauki powinny opierać się nie na „przedmiocie badań”, ale na teoriach, czyli innowacyjnych wyjaśnieniach zjawisk. Popper propagował testowanie hipotez naukowych i odrzucanie twierdzeń sfalsyfikowanych (Popper, 1977, 1995). Publikujący w podobnym okresie polski uczony Ludwik Fleck podkreślał, że nowoczesna nauka tworzy „styl myślowy”, który jest opracowywany

przez zespół naukowców, zwany „kolektywem myślowym” (Fleck, 1986). Jego zdaniem treścią każdej nauki są „fakty naukowe”, które tworzą ów styl myślowy.

Tabela 1. Dyrektywy współczesnej filozofii nauki.

Karl Popper	Ludwik Fleck	Thomas Kuhn	Imre Lakatos
<p>Nauka powinna opierać się na teorii, a nie na przedmiocie badań.</p> <p>Teorie należy testować i odrzucać jeśli nie przejdą testu zgodności z faktami.</p> <p>Główne źródła wiedzy to książki i wiedza zastana.</p>	<p>Treścią nauki są fakty naukowe, które tworzą styl myślowy.</p> <p>Naukę powinny tworzyć grupy ludzi, czyli kolektywy myślowe, które ustalają też podstawowe instytucje.</p> <p>Nauka powinna posiadać swój styl myślowy, który formuje nowe pokolenie badaczy.</p>	<p>Nauka jako zawód powinna opierać się na paradygmatach, czyli wyodrębnionych wzorcach pracy.</p> <p>Istnieją też nauki w stadium przed-paradygmatycznym.</p> <p>Jeśli jednak nie wykształcą paradygmatu wówczas tracą estymę i zanikają.</p> <p>Nauka normalna opiera się na rozwiązywaniu drobnych problemów, a uczeni nie dążą do tworzenia innowacji.</p> <p>Podręczniki winny być probierzem kondycji danej dyscypliny nauki</p> <p>Rewolucja naukowa powinna oznaczać porzucenie starego sposobu myślenia o nauce i przyjęcie nowego.</p>	<p>Nauka powinna składać się z programów badawczych. Jeśli ich nie wykształci, wówczas traci status nauki.</p> <p>Naukowcy mają prawo modyfikować teorie za pomocą ustalonych heurystyk by uniknąć ich obalenia.</p> <p>Ważną rolę w danej nauce powinny pełnić jej autorytety naukowe.</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Popper, 1977, 1999; Fleck, 1986; Kuhn, 1968, 1985; Lakatos, 1995; Sady, 2013.

Naukowcy to grupa specjalistów badających fakty naukowe wedle własnego podejścia. Uważny czytelnik prac Flecka, amerykański fizyk Thomas Kuhn nazwał owe podejście „paradygmatem” (Kuhn, 1968). Paradygmat jako wzorcowy styl pracy naukowej powstaje w wyniku procesu edukacji uczonych dla celów rozwiązywania problemów w codziennej pracy badawczej (tzw. nauka normalna). Kuhn uważał, że większość uczonych pracuje w obrębie swojej specjalności i niechętnie zajmuje się innowacjami. Od czasu do czasu zdarza się jednak tzw. rewolucja naukowa i wtedy dochodzi do zmiany paradygmatu. Dlatego ważnym probierzem kondycji danej nauki były dla Kuhna podręczniki i prace popularyzatorskie, które zdają sprawę ze stanu badań i mają wpływ na wizerunek naukowców i sposoby ich pracy (Kuhn, 1985).

Próbę syntezy powyższych podejść opracował Imre Lakatos. Jego zdaniem nauka powinna składać się z programów badawczych (upraszczając: zespołów teorii na dany temat). Jeśli naukowcy ich nie wykształcą, wówczas dany typ refleksji traci status naukowego (Lakatos, 1995). Lakatos wziął pod uwagę ustalenia Kuhna i przyjął wbrew Popperowi, że naukowcy mają prawo ulepszać swe teorie i dodawać dodatkowe zastrzeżenia, aby uniknąć ich obalenia. Zwracał też uwagę na fakt, że ważną rolę w każdej nauce powinny pełnić autorytety naukowe.

Powyższe dyrektywy metodologiczne dotyczą budowy nowych podejść w nauce. Jeśli współczesna geopolityka ma pozostać uznanym paradygmatem nauk społecznych, wówczas musi ona spełniać większość tych dyrektyw. Następnym krokiem będzie analiza węzłowych publikacji współczesnej geopolityki i próba oceny ich potencjału w ramach badań nad stosunkami międzynarodowymi.

Nurty geopolityki

Współczesna geopolityka dzieli się na trzy nurty. Pierwszym jest geopolityka klasyczna, nawiązująca do tradycji myślenia o władzy nad terytorium geograficznym. Jej program w dużej mierze pokrywa się dziś z realizmem politycznym. Geopolityka ta jest dzieckiem późnej epoki westfalskiej, gdy zaistniało już państwo narodowe. Wojna była wówczas dozwolona, a większość sporów między państwami wciąż rozstrzygało prawo siły. Zmiany terytorialne były odwzorowaniem prestiżu i siły państw oraz przejawem ich ekspansji. Pojawiają się tu takie pojęcia jak interesy państwa, racja stanu, bezpieczeństwo narodowe, strefy wpływów, czy równowaga sił. Drugim nurtem jest geopolityka krytyczna, która bada procesy dominacji w przestrzeni komunikacyjnej (media,

cyberprzestrzeń, debata publiczna) i nawiązuje do konstruktywizmu społecznego, popularnego również w badaniach stosunków międzynarodowych. Geopolityka używa współczesnego języka teorii krytycznej. Są to terminy takie jak dyskurs, czy narracja. Trzecim nurtem współczesnej refleksji geopolitycznej jest geoeconomia, która zajmuje się mechanizmami dominacji w przestrzeni gospodarczej i jest bliska ustaleniom wspomnianej międzynarodowej ekonomii politycznej. Ważne pojęcia w tym nurcie to np. centra i peryferie.

Wszystkie trzy nurty geopolityczne badają mechanizmy dominacji: w sferze polityki (geopolityka klasyczna), gospodarki (geoeconomia) i kultury (geopolityka krytyczna). Są zatem zbliżone do refleksji nad stosunkami międzynarodowymi. Historia i teoria stosunków międzynarodowych badają instytucje polityczne, ich kształt i interakcje. Tymczasem dla geopolityków kluczowa kategoria to przestrzeń i wpływ tejże na aktywności uczestników stosunków międzynarodowych. Podsumowując, zarówno geopolitycy, jak i teoretycy stosunków międzynarodowych zajmują się dziś władzą, rozumianą jako wpływ instytucji politycznych na określoną przestrzeń materialną (terytorium, ludność) i niematerialną (relacje, idee). Różnicą jest punkt widzenia – jedni patrzą na instytucje polityczne, drudzy na przestrzeń. W obu przypadkach coraz częściej badane są podmioty nie-państwowe lub relacje między regionami w obrębie jednego państwa.

Geopolityka klasyczna

Do tradycji geopolityki klasycznej zalicza się wspomniane już pisma R. Kjelléna, F. Ratzela, A. Mahana, H. Mackindera, K. Haushofera, czy N. Spykmana. Większość ich prac ma dziś status myśli politycznej, a w zasadzie teorii politycznej stosunków międzynarodowych.

Początkowo obiektem zainteresowania geopolityki miała być wiedza o geograficznych uwarunkowaniach powstawania i trwania państw. Rudolf Kjellén – autor terminu „geopolityka” (1899) – postulował stworzenie całego systemu wiedzy, składającego się z: geopolityki, ekopolityki, demopolityki, socjopolityki i kratopolityki, które organizowały aż czternaście dyscyplin szczegółowych (Eberhardt, 2012). Kjellén nie był geografem, ale politologiem i jego wizja była typowo politologiczna (por. Haggmann 1998; Tunander 2005).

Niemiecki uczoney F. Ratzel wyjaśniał przyczyny ekspansji terytorialnej państw (por. Lach & Skrzyp, 2007, s. 17–19). Ratzel antycypował kwestie przetrwania

państw i społeczeństw, wiążąc je z determinizmem środowiskowym i rasowym. Pod koniec XIX wieku zaproponował opartą na ideach P. de Lagarde koncepcję *Lebensraum*, czyli „przestrzeni życiowej” państwa (Dodds, Kuus & Sharp, 2013, s. 1–4). *Lebensraum* to obszar niezbędny do wyżywienia danej społeczności, zapewnienia jej bezpieczeństwa oraz perspektyw rozwoju. Walka o przestrzeń to główny motyw migracji ludów. Ratzel w książce *Politische Geographie*, wydanej w Berlinie w 1903 r. pisał: „Naród rośnie, gdy wzrasta jego liczba, kraj rośnie, gdy rozszerza swoją przestrzeń, a ponieważ rosnący naród potrzebuje do wzrostu nowej ziemi, to naród rośnie poza swój kraj” (za: Wolff-Powęska & Schulz, 2020, s. 44–45). Uznał za nieuniknione, że przyrost ludności musi prowadzić do ekspansji i aneksji sąsiednich terytoriów. W tym sensie koncepcje te miały charakter neo-maltuzjański. W epoce sukcesów nauk przyrodniczych przełomu XIX/XX wieku takie koncepcje budziły duże zainteresowanie, wydawały się też obiektywne.

W czasie pierwszej wojny światowej R. Kjellén był w Niemczech popularny jako twórca nowej nauki. A. Wolff-Powęska zauważa, że jego *Die Grossmächte der Gegenwart* w okresie 1914–1918 wydano aż 19 razy, *Politische Probleme des Weltkrieges* miało 8 wydań, a *Der Staat als Lebensform* łącznie 4 wydania do 1924 roku (Wolff-Powęska & Schulz, 2020, s. 56–57).

Z koncepcji pangermańskich koncepcji korzystał gen. Karl Haushofer (Knutsen, 2014). Haushofer był założycielem ważnego czasopisma geopolitycznego *Zeitschrift für Geopolitik* (ukazało się 21 tomów w okresie 1924–1944). Haushofer początkowo uważał, że świat powinien zostać podzielony na cztery strefy wpływów: Paneuropa, Panrosja, Panpacyfika, Panameryka, co miało wynikać z różnych systemów idei, dominujących na tych terytoriach. Na gruncie niemieckim w okresie międzywojennym wyrosła silna tradycja intelektualna podtrzymująca ideę *Lebensraum* i stref wpływów mocarstw na świecie.

Publicystyczna legenda i ideologiczny wymiar pracy przedwojennych geopolityków wielu autorów wykorzystywało do dyskredytacji geopolityki po tym jak w 1954 roku amerykański geograf Richard Hartshorne stwierdził, że niemiecka *Geopolitik* to „intelektualna trucizna” (Dodds & Atkinson 2000, s. XIII–XIV). Wznowiony po II wojnie światowej magazyn geopolityczny Haushofera funkcjonował w latach 1951–1956 i z powodu braku zainteresowania czytelników został włączony do innego czasopisma *Gemeinschaft und Politik*.

Po anglosaskiej stronie znajdował się sir H. Mackinder, który jako profesor, parlamentarzysta i dyplomata tworzył liczne koncepcje uzasadniające politykę

brytyjską. Jego koncepcje „Osi świata” (*Pivot Area*) oraz „Wyspy Świata” (*Heartland*) Z. Lach i J. Skrzyp uznawali za przykład rozumowania o równowadze kontynentów (Lach & Skrzyp 2007, s. 29–34). Brytyjczyk uważał, że kontrola polityczna nad Eurazją może być zapewniona dzięki opanowaniu Europy Wschodniej. W związku z tym należało powstrzymać Niemcy i Rosję przed stworzeniem dużego bloku państw kontynentalnych. Dzisiaj prace Mackindera są bardzo popularne w Rosji i chętnie cytowane przez m. in. Aleksandra Dugina (Dugin, 2019, s. 127–135). Sam Mackinder nie lubił terminu „geopolityka”, uważając swoje prace za „geostrategię”. Był prekursorem tworzenia „wielkich strategii”, które po wojnie interesowały liczne grono badaczy z amerykańskiej szkoły studiów strategicznych. Brytyjski rząd słuchał Mackindera niechętnie, bardziej obawiając się rosnącej siły Francji, aniżeli niemieckiego rewanżyzmu (Sloan, 1999).

Do idei Mackindera polemicznie nawiązał Nicholas Spykman tworząc koncepcję tzw. Rimlandu, czyli poglądu, że światową dominację polityczną zapewnia kontrola zamożnych i dobrze skomunikowanych obrzeży Eurazji. Rząd USA wykorzystał echa tej koncepcji w doktrynach powstrzymywania (i „okrążania” ZSRR), inspirowanych również kilka lat później przez George’a Kennana (por. Gaddis, 2007; Gray, 2015). Do innych twórczych autorów tamtej epoki należeli A. Mahan i A. Seversky, którzy ukazywali kluczowe role przestrzeni morskich i powietrznych dla uzyskania przewagi państw w wojnie i w polityce międzynarodowej (Jean, 2003, s. 74–85). Przestrzeń to bowiem nie tylko terytorium lądowe. Wszyscy wspomniani w tym akapicie autorzy podkreślali decydujące znaczenie rozwoju środków transportu i narzędzi komunikacji międzynarodowej. Jest to temat często ignorowany przez politologów (niechęć do geografii, skupienie na władzy), a którego waga wydaje się ogromna w epoce globalizacji.

W pierwszym etapie rozwoju geopolityki nie różniła się ona od ówczesnych normatywnych teorii politycznych, co stanowi zbieżność z historią nauk o polityce. Wierzono wówczas, że rozwój nauki musi być powiązany ze służbą państwu lub narodowi. To państwa bowiem fundowały nowe uczelnie, sprzyjały powoływaniu akademii nauk, budowały systemy masowego szkolnictwa oraz inwestowały w infrastrukturę naukową. To również potrzeby polityki i wojska stały w różnym stopniu za finansowaniem rozwoju ekonomii, politologii, studiów strategicznych i stosunków międzynarodowych. Janeen M. Klinger z US Army War College

przytoczyła niedawno dwa przykłady prób unaukowania polityki (Klinger, 2019). Jedną z nich była teoria modernizacji, poświęcona kwestii wzrostu gospodarczego, a drugą teoria strategii, poświęcona doktrynie odstraszenia. Nieskuteczność tych teorii dowiodły kolejno: klęska modernizacji w krajach Trzeciego Świata oraz porażka USA w Wietnamie.

Pierwszą powojenną pracą używającą świadomie kategorii geopolitycznych w świecie anglosaskim była książka Saula B. Cohena *Geography and Politics in a Divided World* z 1963 r. Punktem wyjścia dla tego autora była istniejąca wówczas równowaga supermocarstw atomowych. Amerykanin uważał, że przestrzeń świata dzieli się na tzw. areny polityczne, czyli eurazjatycki świat kontynentalny (*vide* Mackinder) i świat nadmorski (*vide* Spykman), a pomiędzy nimi znajdują się tzw. strefy niestabilności (*shatterbelts*), czyli Bliski Wschód, Azja Południowo-Wschodnia oraz Afryka Subsaharyjska. Współcześni autorzy amerykańscy zauważają, że termin „geopolityka” praktycznie wyszedł w języku angielskim z użycia od końca wojny aż do połowy lat 80. XX wieku, choć koncepcje geopolityczne były w tym czasie świadomie używane przez m.in. Henry’ego Kissingera i Zbigniewa Brzezińskiego (Sloan & Gray, 1999, s. 5–6; Flint, 2001; Dodds, 2013, s. 172–190).

Podobnie jak w okresach wcześniejszych na zmianę trendów wpłynęły bieg wydarzeń oraz innowacje naukowe, powodujące zmianę myślenia. Do pierwszych należy zakończenie zimnej wojny, kończące rywalizację militarną dwu bloków politycznych. Okazało się też, że popularne teorie neoralizmu i liberalizmu miały ogromny kłopot z wyjaśnieniem zmian systemowych na świecie. Przez dekady bowiem ignorowano problemy historycznych różnic kulturowych i obiegu idei w państwach innych niż mocarstwa. Tymczasem powstało wiele nowych państw i wybuchły nowe wojny, z powodów trudnych dla Zachodu do przewidzenia i zrozumienia. Do drugiej grupy przyczyn należy pojawienie się konstruktywizmu i postmodernizmu, w ślad za którymi wkroczyła do debaty geopolityka krytyczna. Geopolityka klasyczna również odżyła, o czym poniżej.

W 1985 r. Geoffrey Parker wydał *The Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*, w której zaznaczył powrót do klasycznych kategorii geopolityki (jego zdaniem geopolityka to: *study of international relations from a spatial or geographical perspective* (Parker, 1985, s. 2). W latach 90. powołano czasopismo *Geopolitics*, które dzisiaj jest głównym anglosaskim periodykiem promującym podejście geopolityczne. W 1997 r. ukazała się „Wielka Szachownica” autorstwa

Zbigniewa Brzezińskiego, świadomie odwołującego się do tradycji geostrategii H. Mackindera (Brzeziński, 2016). W 2001 r. ukazała się praca Johna Mearsheimera *Tragizm polityki mocarstw*, w której autor bardzo chętnie korzystał z koncepcji geopolitycznych (Mearsheimer, 2019). W 2003 r. Saul Cohen napisał książkę *Geopolitics. The Geography of International Relations*, w której wprost wskazał na powiązanie geopolityki z problematyką stosunków międzynarodowych (zdaniem Cohena geopolityka to: *scholarly analysis of geographical factors underlying international relations and guiding political interactions*) (Cohen, 2014, s. 15). Publikacja doczekała się wznowień w 2009 i 2014 r.

W 2012 r. ukazała się praca pod redakcją znanego europejskiego teoretyka stosunków międzynarodowych Stefano Guzziniego pt. *The Return of Geopolitics in Europe?* (Guzzini, 2012). Książka ta postawiła sporo pytań w aspekcie rozwoju geopolityki jako specjalizacji studiów regionalnych w obrębie stosunków międzynarodowych. Guzzini powiązał również geopolitykę z analizą polityki zagranicznej państw (*foreign policy analysis*). Także w 2012 r. dziennikarz Robert D. Kaplan (Kaplan, 2012) wydał popularną geopolityczną książkę pt. „Zemsta geografii” (*The Revenge of Geography* – książka powstała jako rozszerzenie też artykułu z 2009 r.). Kilka lat później ukazały się podobne prace Tima Marshalla pt. *Więżniowie geografii* (Marshall, 2015) oraz *Potęga geografii* (Marshall, 2021). Prace te dotyczą przede wszystkim opisu relacji politycznych przez pryzmat przestrzeni.

W 2016 r. Phil Kelly opublikował monografię *Classical geopolitics. A New Analytical Model* poświęconą potrzebie restauracji geopolityki tradycyjnej (Kelly, 2016). Jak dowodzi ten autor, koncepcje takie jak centra i peryferie, równowaga sił, strategie, doktryny, teorie konwergencji, strefy wpływów i wiele innych, które zaistniały w debacie publicznej (np. zderzenie cywilizacji) to *de facto* idee sięgające przedwojennej geopolityki, które jedynie potrzebują nowoczesnego opracowania. W autorskiej klasyfikacji wykazał istnienie około sześćdziesięciu (!) koncepcji geopolitycznych, które nadal znajdują się w użyciu pod szyldem innym niż geopolityka klasyczna (Kelly, 2016, s. 87). Kelly przedstawił w końcowych rozdziałach wartościową receptę na powrót do refleksji geopolitycznej we współczesnej nauce o stosunkach międzynarodowych. Jego zdaniem należy zbudować osobną matrycę teorii przynależnych geopolityce (warto przypomnieć, że „matryca dyscypliny” to inna propozycja ujęcia idei „paradygmatu” T. Kuhna); osiągnąć porozumienie co do kluczowych teorii i modeli geopolitycznych; zebrać

dawne koncepcje i nadać im nowy kształt oraz zbudować uznane środowisko międzynarodowe wokół powyższych idei. W swojej książce podkreślił również geopolityczne znaczenie kryzysów ekosystemów, takich jak katastrofy, kwestia klimatyczna, pandemie oraz braki zasobów, co jest otwarciem nowych wyzwań dla geopolityki klasycznej.

Geopolityka krytyczna

W końcowym piętnastoleciu zimnej wojny pojawiło się kilka czasopism otwarcie poruszających problematykę geopolityczną w inny sposób niż w okresie przedwojennym. Należały do nich francuskie *Herodote*, włoskie *Herodote-Italia* powstałe w wyniku inicjatyw Yves Lacoste'a (por. Kazanecki, 2012) oraz amerykańska *Political Geography Quarterly* pod redakcją Petera Taylora (Mamadouh, 1999). W 1993 r. pojawiło się czasopismo *Limes*, a w 2000 r. periodyk *Heartland*. Najbardziej wpływowym czasopismem jest obecnie anglojęzyczny periodyk *Geopolitics*, założony w 1996 r. pod nazwą *Geopolitics and International Boundaries*. Jak zauważono, tradycyjne kategorie dawnej geopolityki były po zimnej wojnie zasymilowane przez realizm polityczny i powróciły na stałe do dyskursu dopiero w XXI wieku. Tymczasem ujęcie krytyczne umożliwiło powrót samego pojęcia „geopolityki” do debaty naukowej, politycznej i eksperckiej pod koniec lat 80. XX wieku.

W latach 1982–1983 zaczęły powstawać pierwsze prace krytyczne geografa Johna Agnew (Agnew, 2013, s. 19–32). Rok później Irlandczyk Gearóid Ó Tuathail (od około 2000 r. zamiast w języku *Gaeilge* częściej podpisujący się po angielsku jako Gerard Toal) napisał artykuł o „nowej geopolityce”, który zapowiadał jego rozprawę doktorską (Ó Tuathail, 1986). Pisał w nim o powstawaniu pojęć hegemonii, efekcie domino oraz stref wpływów. Na kongresie ISA w Waszyngtonie w 1987 r. Tuathail i Agnew omawiali temat, który potem ukazał się jako tekst *Geopolitics and Discourse* (Ó Tuathail & Agnew, 1992). P. Taylor namówił Toala do użycia w doktoracie terminu „geopolityka krytyczna” w 1989 r. (rozprawa ukazała się drukiem w 1996 r. w znacznie zmienionej wersji). Rok później określenie „geopolityka krytyczna” pojawiło się też w pracy Simona Dalby'ego (Dalby, 1990).

W 1994 r. ukazał się obszerny artykuł J. Agnew o „pułapce terytorialnej” (*territorial trap*), w jakiej tkwi zachodnie myślenie o rzeczywistości, bazujące na klasycznej teorii politycznej suwerennego państwa opartego na prawnie uznanym terytorium (Agnew, 1994). Założenia te są milcząco

obecne we wszystkich teoriach stosunków międzynarodowych. Autor zauważył, że globalizacja i rozwój technologii prowadzą do rewizji znaczenia terytorium. Terytorialność jest stopniowo zastępowana przez przestrzenność (*spatiality*). Argumenty te rozbudowano w pracy *Geopolitics. Re-visioning World Politics*, która ukazała się w 1998 r. (Agnew, 1998). Postulowano w niej skupienie się na badaniu wyobrażeń przestrzennych (*spatial imagination*), które politycy, media, religie, edukacja i biznes kreują podczas swojej aktywności, wpływając świadomie lub nie – na wizję rzeczywistości, kreując symboliczne znaczenie miejsc w wyobraźni i myśleniu o przestrzeni.

Przełomem w promocji nowego podejścia stała się druga połowa lat 90. XX wieku, która zbiegła się z publikacją wielu prac, co celnie opisała V. Mamadouh w przeglądowej pracy *Reclaiming Geopolitics: Geographers Strike Back* (Mamadouh, 1999) (por. tabela 2).

Tabela 2. Kluczowe pozycje związane z geopolityką krytyczną.

-
- J. Agnew. (1998). *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London: Routledge.
- J. Agnew & S. Corbridge. (1995). *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*. London: Routledge.
- G.J. Demko, & W.B. Wood (eds.). (1994) & (1999). *Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21st Century*. Boulder: Westview.
- G. Dijkink. (1996). *National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain*. London: Routledge.
- K. Dodds. (2000). *Geopolitics in a Changing World*. Harlow: Prentice Hall, Pearson Education.
- M. Heffernan. (1998). *The Meaning of Europe, Geography and Geopolitics*. London: Arnold.
- Y. Lacoste (ed.). (1993) & (1998). *Dictionnaire de géopolitique*. Paris: Flammarion.
- J. O’Loughlin (ed.). (1994). *Dictionary of Geopolitics*. Westport: Greenwood.
- D. Newman (ed.). (1999). *Boundaries, Territory and Postmodernity*. London: Frank Cass.
- G. Ó Tuathail. (1996). *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. London: Routledge.
- G. Ó Tuathail & S. Dalby (eds.). (1998). *Rethinking Geopolitics*. London: Routledge & New York.
- G. Ó Tuathail, S. Dalby & P. Routledge (eds.). (1998). *The Geopolitics Reader*. London: Routledge.
- A. Paasi. (1996). *Territories, Boundaries, and Consciousness; The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. Chichester: Wiley.
- G. Parker. (1998). *Geopolitics: Past, Present and Future*. London: Pinter.
-

Źródło: Mamadouh, 1999, s. 118–138 oraz kwerenda własna w ramach stypendium Kancelarii Państwowej Bawarii w Polskiej Misji Historycznej przy Uniwersytecie Juliusza Maksymiliana w Würzburgu (2018).

W tym samym czasie ukazały się pierwsze antologie klasycznych tekstów geopolitycznych: *Political Geography. A Reader* (1997) oraz *The Geopolitics Reader* (Ó Tuathail & Dalby, 1998). Interesujący jest zwłaszcza zbiór drugi, zawierający 39 tekstów, w tym artykuły naukowe, wystąpienia polityków, wizje polityczne praktyków i wiele innych. Zebranie tekstów w pięciu blokach tematycznych ukazało inne spojrzenie na geopolitykę. Jej przedmiotem stała się analiza wyobrażeń społecznych na temat przestrzeni fizycznych i wirtualnych oraz praktyki politycznej przez nie konstruowanej i uzasadnianej. Geopolityka krytyczna stała się na tyle wpływowym podejściem, że globalne wydawnictwo Ashgate zdecydowało się wydać przewodnik dla badaczy poświęcony tej szkole. *Ashgate Research Companion for Critical Geopolitics* ukazał się w 2013 roku (Dodds, Kuus & Sharp, 2013). Publikacja składa się z 28 rozdziałów zgrupowanych w trzech częściach: podstawy, wymiary, agencje. Do podstaw zaliczono główne idee porządkujące dyskurs naukowy np. realizm, suwerenność, liberalizm, przemoc, heteronormatywność, kultura wizualna. Do wymiarów (*sites*) zaliczono m.in. granice, media, zasoby, armię, środowisko, intymność, czy terror. Do agencji / aktorów przypisano takie zagadnienia, jak: urzędnicy, NGO, dziennikarze, aktywiści, inteligencja państw i inne.

Przedmiotem zainteresowania geopolityki krytycznej są już nie tylko antropomorfizowane państwa posiadające „wolę” i „walczące” o „interesy”, terytorium i zasoby, ale przede wszystkim lokalne społeczności i procesy polityczne, struktury państw i ich potencjały społeczno-ekonomiczne. Podział na „wewnętrzne” i „międzynarodowe” stał się umowny. Dotyczy to zwłaszcza przestrzeni wirtualnych, takich jak media i cyberprzestrzeń, które w dzisiejszych czasach stały się podstawową sferą konfliktu. Tak rozumiana analiza pozwala łatwo wyodrębnić założenia filozoficzne, zdefiniować przedmiot badań, pokazać proces jego zmian oraz sposoby przedstawienia go w rzeczywistości.

Toal i Dalby twórczo nawiązują do myśli Foucault i uważają, że geopolityka powinna zajmować się relacjami władzy i wiedzy (Foucault, 1977, 2010). Te zaś występują zawsze w przestrzeni i mogą być zaobserwowane. Wątki geopolityczne obserwowalne są na co dzień. Są to dokumenty wysokiej rangi (memoranda), jak i niskiej (nagłówki gazety), przekazy wizualne (obrazy, które popychają do działania), dyskursywne (strategie i przemówienia, które uzasadniają różne działania), tradycyjne (np. motywy religijne w debacie), postmodernistyczne (zarządzanie informacją, cyberwojna) (Ó Tuathail, Dalby, 1998). To, co powinien

robić geopolityk to analiza praktyk społecznych, a zatem wykazanie „co jest robione w związku z...”. Autorzy ci twierdzą, że każda wiedza jest „wiedzą sytuacyjną” opartą na jakichś założeniach (*situated knowledge*). Celem „nowej geopolityki” jest odkrywanie tych założeń. Geopolityka nowego typu tworzy teorie na temat państw, społeczeństw, sieci technologicznych (np. infrastruktura transportowa, cyfrowa i medialna) oraz ich relacji z określonymi terytoriami i przestrzeniami. Zajmuje się ekspansją historyczną państw, technikami rządzenia, relacjami technologii i terytorialności oraz symboliką tego wszystkiego.

Popularyzacja geopolityki krytycznej wywołała wiele reakcji. Kluczową było to, że doszło paradoksalnie do dowartościowania geopolityki klasycznej. Wielu autorów podkreśla również znaczenie tradycyjnego ujęcia w naukach wojskowych (geostrategia) i analityce bezpieczeństwa (analiza potencjału państw, analiza polityki zagranicznej) (Dalby, 2008). Zwolennicy ujęcia tradycyjnego twierdzą, że geopolitycy krytyczni ignorują mapy i tradycyjne przedstawienia „wyobraźni geopolitycznej”. Autorzy wojskowi w analizie kilkunastu monografii geopolityki krytycznej z okresu 1996-2008 zauważyli, że na przeszło 1500 stron tekstu znaleźli tylko 8 map, które służyły głównie jako obiekt krytyki, zaś w nowym wydaniu antologii klasyków geopolityki natrafili już tylko jedną mapę (za to aż 13 obrazków i grafik) (Haverluk, Beauchemin & Mueller, 2014). Tradycjoniści doceniają intelektualną siłę „nowej geopolityki”, ale prowadzi to też do postulatu uzupełnienia podejść klasycznych, opisujących geograficzne uwarunkowania studiów strategicznych, czy polityki zagranicznej.

W ten sposób geopolitycy współcześni odtwarzają typowy dla współczesnej teorii stosunków międzynarodowych podział na nurty racjonalistyczne i refleksywistyczne (tzw. czwarta debata między paradygmatami). Pierwsze kładą nacisk na analizę faktografii, drudzy zaś na analizę sposobów myślenia o faktografii.

Geoekonomia

Ujęcie geoeconomiczne jest najmniej popularnym podejściem do geopolityki. Powstało ono jako próba asymilacji koncepcji systemuświata, rozwiniętej w latach 70. XX wieku przez Fernanda Braudela (Braudel, 1992) i Immanuela Wallersteina (Wallerstein, 1974). Główne prace na ten temat ukazały się na przełomie stuleci, podczas silnej debaty nad skutkami globalizacji. Mowa o programowym tekście Edwarda Luttwaka (1990) oraz zwłaszcza o książce Petera Taylora i Colina Flinta

Political Geography World-Economy, Nation-State and Locality, której pierwsze wydanie ukazało się w 1985 roku. Książka ta miała dotąd aż 7 wydań (Taylor & Flint, 2018). Drugą ważną pracą w tym nurcie była publikacja Saula Cohena *Geopolitics of the World-System*, która ukazała się w 2002 r. i dotąd nie była wznawiana (Cohen, 2002).

Ujęcie geoeconomiczne próbował w Polsce spopularyzować zespół Edwarda Halizaka w tomie „Geoekonomia”, wydanym w 2012 r. (Halizak, 2012). Badacze z tego środowiska zainteresowani byli raczej rozwojem międzynarodowej ekonomii politycznej w obrębie teorii stosunków międzynarodowych, aniżeli nawiązaniem do geopolityki, czy historii gospodarczej. Być może to spowodowało, że termin „geoekonomia” nie przyjął się w szerszych kręgach akademickich w Polsce. Nie zmienia to faktu, że perspektywa geoeconomii, a zatem przestrzennym ujmowaniu potencjałów i stosunków gospodarczych, była i jest obecna w debacie światowej. Innym ważnym polskim badaczem, który odwoływał się do geoeconomii i prac szkoły systemówświatów był geograf Zbigniew Rykiel (Rykiel, 2006).

Kluczowym zagadnieniem dla geoeconomii jest wybór kategorii pojęciowych. Należy zdecydować, czy geoekonomia powinna się odwoływać do geografii gospodarczej i języka ekonomicznego, czy też do międzynarodowej ekonomii politycznej i języka politologicznego. Bardziej przekonujące wydaje się ujęcie drugie, gdyż refleksja geopolityczna we wszystkich wymiarach bardziej koncentruje się na wpływie społecznym, aniżeli na bogactwie. Gospodarka wytwarza zasoby, geografia wskazuje ich lokalizację fizyczną i symboliczną, a polityka decyduje o ich alokacji. Tradycyjne teorie stosunków międzynarodowych często to ignorowały, skupiając się na polityce zagranicznej, traktatach i historii politycznej i militarnej.

Główną inspiracją dla badaczy ze szkoły geoeconomii były prace I. Wallersteina i jego szkoły systemuświata (*World-System Analysis*, WSA). Wedle Wallersteina w gospodarce światowej istnieją centra, półperyferie i peryferie rozwoju. O ich wyodrębnieniu decydują: sposób produkcji, wielkość akumulacji i organizacja polityczna. Kraje najnowocześniejsze (centrum) w danej epoce mają największą zasobność kapitału, potencjał inwestycyjny, technologie, wydajność pracy i sprawne instytucje. Kraje peryferyjne to ich przeciwieństwo – posiadają niewielki kapitał, niskie płace, słabo wykształconych pracowników, stare technologie i niesprawne instytucje państwowe. Kraje półperyferyjne z kolei łączą cechy zarówno centrum, jak i peryferii (Wallerstein, 2007). Autorzy związani z podejściem WSA, tacy jak Ch. Chase-Dunn i G. Arrighi chętnie badali historyczne przypadki rozwoju i upadku

potęgę gospodarczych, takich jak Wenecja, Niderlandy, czy Anglia (Chase-Dunn, 1998; Arrighi, 2004). Przypadek Polski badali m. in. D. Chirot, czy R. Brenner (Chirot, 1991). Punktem wyjścia analizy jest założenie o istnieniu globalnego systemu relacji społecznych: kapitalizmu, zwanego też systemem-światem. Powstał on w XVI wieku w wyniku rewolucji handlowej i pojawienia się kapitalizmu w nowożytnej Europie zachodniej (wzrost znaczenia mieszczaństwa i monarchii) oraz refeudalizacji w Europie wschodniej (wzrost znaczenia szlachty i upadek monarchii).

Kluczowe kategorie WSA to geoeconomiczne centra i peryferie, dominacja ekonomii nad kulturą i polityką, hegemonia i historyzm. Zdaniem I. Wallersteina niektóre państwa (lub regiony) awansują z peryferii do statusu półperyferii, inne nawet do statusu centrum/rdzenia gospodarki światowej. Sukces ten wynika z wykorzystania szansy (np. kraje oparte na usługach) lub przyjęcia zaproszenia z kręgu państw istniejących już w centrum (np. poprzez proces integracji europejskiej). Rozważając statystyczną możliwość dołączenia do klubu najbogatszych państw świata Salvatore Babones, potwierdził, że struktura podziału dochodu na świecie jest względnie stała i na ponad sto badanych państw, jedynie kilka zanotowało trwałą wzrost pozycji w systemie (Babones, 2016). Awans do centrum gospodarki świata udał się ostatnio tylko kilku małym krajom, opierającym się na usługach i wysokich technologiach (Singapur, Hongkong, Korea Południowa, Tajwan, etc.). Głównym czasopismem badaczy szkoły WSA jest *Journal of World-Systems Research*. Badacze z tej szkoły zwykle nie uważają się za geopolityków. Wielu z nich to zresztą historycy, nie ekonomiści (Wallerstein, 2012).

Zdaniem Wallersteina Europa Wschodnia jest najstarszą peryferią systemu światowego. Europa zachodnia była wprawdzie w XVI wieku nadal regionem rolniczym, ale kupcy i przedsiębiorcy europejscy wzmocnili branżę handlu i produkcję towarów przetworzonych, tworząc alternatywę dla tradycyjnego rolnictwa. Natomiast Europa Wschodnia przyjęła rolę eksportera surowców na zachód kontynentu. W efekcie na Zachodzie rozwinęła się więc struktura wolnej pracy najemnej, a na Wschodzie umocniły się struktury pańszczyzny. Dominacja gospodarcza szlachty przełożyła się na jej supremację polityczną i osłabienie instytucji państw, co spowolniło proces urbanizacji, zahamowało rozwój miast i ograniczyło władzę centralną (Kochanowicz, 1991). Porównanie tych zagadnień pokazuje też perspektywę rozwoju badań nad geokulturą, co postulował zarówno I. Wallerstein, jak i badacze stosunków międzynarodowych, tacy jak Samuel Huntington (2008), czy Richard Ned Lebow (2008). Współcześnie

porównywane są nowoczesne instytucje i polityki państwowe, dotyczące dyplomacji ekonomicznej, energetyki, usług, przemysłu, B+R, innowacji, edukacji i innych zasobów budujących pozycję gospodarczą państwa w XXI wieku. Perspektywy geoeconomii rysują się więc optymistycznie, gdyż rozszerzają tradycyjne rozumienie geopolityki klasycznej.

Podsumowując, ujęcie geoeconomiczne wskazuje priorytetowo na potencjały gospodarcze na różnych terytoriach. Te zaś tworzone są w wyniku sposobów gospodarowania. Model centro-peryferijny wskazuje na to, że państwa, które zadbały o rozwój gospodarczy mogły w niedługim czasie uzyskać znaczną rangę w polityce międzynarodowej. Norweski politolog Stein Rokkan podkreślał, że regiony, które uzyskały status centrum stają się swoistym wzorcem cywilizacyjnym. Równoległe procesy dominacji przebiegają w obszarze polityki, gospodarki i kultury, a kraje uboższe starają się dostosować do zamożniejszych i naśladować ich instytucje (Rokkan, 1980). Rozejście się dróg rozwojowych Europy zachodniej i wschodniej doprowadziło do stopniowego umacniania pierwszej grupy państw (rozwój kapitalizmu i nowych sposobów gospodarowania) i stopniowego osłabienia drugiej grupy (powrót feudalizmu i powstawanie monokultur surowcowych) (Rokkan, 1982). Różnice te nie były dostrzegane przed XIX wiekiem, a dziś stały się bardzo ważne, o czym świadczy choćby debata o polityce spójności w Unii Europejskiej i problemy tzw. „Europy wielu prędkości”.

Współcześnie geoeconomia pozostaje jednak niszowym nurtem na styku geografii, ekonomii i stosunków międzynarodowych. Apogeum jej popularności przypadło na pierwszą dekadę XXI wieku (publikacje C. Flinta, K. Doddsa, S. Cohena), ale później uległa marginalizacji. Badacze wprawdzie wciąż chętnie wykorzystują statystyki ekonomiczne do ilustrowania pozycji państw na świecie oraz porównywania jakości ich instytucji, ale też przemilczają fakt, że w epoce pieniądza cyfrowego to zwykle nie państwa wytwarzają bogactwo. Robi to biznes. Państwa są ważne jako centra alokacji różnych dóbr. W tym sensie ustalenia geoeconomii przypominają politologię porównawczą (*comparative politics*). Nurt ten stanowi jednak ważny punkt odniesienia, ponieważ korzysta z dorobku uznanej międzynarodowej ekonomii politycznej i socjologii gospodarczej, a to również są tematy poruszane na gruncie badań nad stosunkami międzynarodowymi. Kluczowe podmioty badane przez geoeconomistów to bowiem zwykle państwa, a nie firmy. To zaś ponownie oznacza priorytet raczej dla związków geopolityki z nauką o polityce, nie zaś ekonomią.

Podsumowując, na podstawie kwerendy materiałowej ustalono, że wszystkie trzy nurty współczesnej międzynarodowej refleksji geopolitycznej mieszczą się w ramach debaty nad stosunkami międzynarodowymi. Chodzi o rywalizację państw (lub innych podmiotów) w przestrzeni politycznej (ujęcie klasyczne), ekonomicznej (ujęcie geoeconomiczne) lub ideowej (ujęcie krytyczne). Wymienione „przestrzenie” wymagają jednak zdefiniowania i opracowania.

Geopolitycy, podobnie jak badacze ze szkoły realizmu (ujęcie klasyczne), globalizmu (ujęcie geoeconomiczne), czy konstruktywizmu (ujęcie geopolityki krytycznej) używają podobnych struktur myślenia jeśli chodzi o status ontologiczny państw / regionów w opisie i wyjaśnianiu ich znaczeń / działań w zbiorczej „przestrzeni” międzynarodowej. Powyższe podejście koresponduje również na poziomie epistemologii, źródeł, sposobów pracy badaczy i instytucji tworzonych do podtrzymywania dyskursu naukowego.

Geopolityka jako paradygmat

Powyższe rozważania ukazały potencjał rozwoju współczesnych podejść geopolityki. Zauważyliśmy zbieżność założeń i podstawowych kategorii teoretycznych pomiędzy współczesnymi teoriami stosunków międzynarodowych a geopolityką powojenną. Odnosząc się do założonych na początku dyrektyw metodologicznych filozofii nauki należy zatem spytać, czy współczesna geopolityka może być postrzegana jako paradygmat badań stosunków międzynarodowych? Próbę odpowiedzi przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Geopolityka wobec współczesnych standardów naukowości

Dyrektywa filozofii nauki	Geopolityka	Komentarz
Rozwój teorii	++	Istnieje zasób teorii, ale wymagają one dostosowania do współczesnych realiów.
Falsyfikacja teorii	+	Dawne doktryny geopolityki nie nadawały się do testowania. Obecne teorie mają strukturę twierdzeń i testowanie jest możliwe.
Korzystanie z wiedzy zastanej	+++	Geopolitycy korzystają z podejść różnych nauk, w tym historii, ekonomii, socjologii.
Tworzenie faktów naukowych	+++	Geopolitycy potrafią tworzyć własne koncepcje tłumaczące zmiany polityczne.

Posiadanie stylu myślowego	++	Geopolityka posiada własny, przestrzenny styl myślenia o polityce międzynarodowej.
Istnienie kolektywu myślowego	++	Zespoły geopolityczne wiąże raczej szyld niż wspólnota naukowa. Istnieją jednak wspólne podejście do kategorii, takich jak przestrzeń.
Kształcenie młodych badaczy	+	Geopolityka jest raczej przedmiotem na studiach, a nie osobnym kierunkiem studiów.
Ukształtowany paradygmat	++	Badacze świadomie nawiązują do szyldu geopolityki, bo stał się modny, choć nie wszyscy. W mediach i debacie publicznej geopolityka bywa słowem-wytrychem.
Instytucje nauki	+++	Geopolityka jako nurt posiadał już instytucje takie jak periodyki, czy konferencje naukowe. Katedr geopolityki jest raczej niewiele.
Towarzystwa naukowe	+	Nie istnieją rozpoznawalne międzynarodowo towarzystwa geopolityczne, ale istnieją think tanki i firmy konsultingowe (np. Stratfor).
Serie wydawnicze	++	Książki na temat geopolityki ukazują się w różnych domach wydawniczych.
Czasopisma naukowe	++	Istnieje kilka globalnych czasopism geopolitycznych i sporo lokalnych.
Podręczniki naukowe	+++	Istnieje dużo prac podręcznikowych (także cytowanych w niniejszym tekście).
Programy badawcze	++	Trzy omówione szkoły geopolityczne mają potencjał tworzenia programów badawczych w oparciu o własne kategorie (np. przestrzeń, peryferie, dyskurs, przemoc symboliczna).
Heurystyki	++	Badacze wykorzystują aktualną wiedzę i dobre praktyki do obrony tez geopolitycznych o różnicach społecznych występujących w różnych przestrzeniach.
Autorytety naukowe	++	Geopolityka wykształciła własną hierarchię wiedzy po 1989 roku, ale korzysta też z idei z innych dyscyplin (historia, geografia).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Popper, 1977; 1999; Fleck, 1986; Kuhn, 1968, 1985; Lakatos, 1995; Sady, 2013.

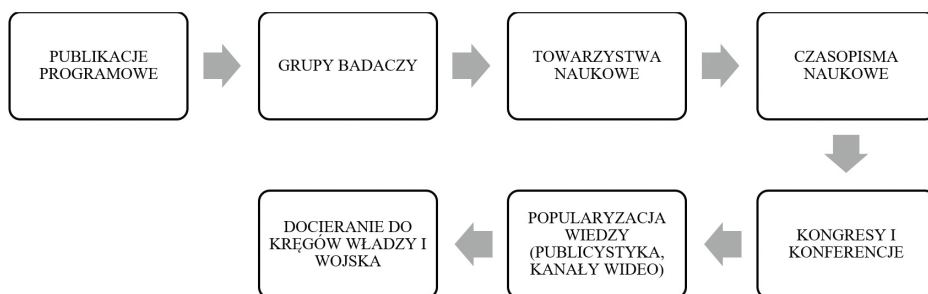
Powyższe uwagi sprowadzają się do ogólnego stwierdzenia, że współczesny dyskurs geopolityczny cierpi na podobne ograniczenia jak większość ujęć w stosunkach międzynarodowych. Prace naukowe często mają charakter opisowy i podporządkowany ogólnym twierdzeniom teorii. Popularne jest korzystanie z wiedzy z innych dyscyplin w celu uzupełnienia argumentacji i języka. Jednocześnie koncepcje własne i styl myślowy geopolityki – są zauważalne i odróżnialne od ujęć innych szkół. Istnieją w środowisku geopolitycznym zarówno grupy badaczy, podręczniki, jak i czasopisma naukowe. Mniej widoczne są towarzystwa naukowe i serie wydawnicze. Kształcenie badaczy i nadawanie stopni naukowych odbywa się w obrębie dyscyplin pokrewnych (nauki o polityce, studia bezpieczeństwa, nauki wojskowe, geografia polityczna). Programy badawcze i heurystyki tworzące projekt paradygmatu geopolitycznego wymagają dopracowania.

Współczesna geopolityka jako paradygmat stosunków międzynarodowych skupia się na mechanizmach dominacji (wytwarzania władzy) w przestrzeni politycznej, ekonomicznej i komunikacyjnej. Przestrzeń zaś składa się z komponentu materialnego (terytoria, obiekty, ludzie) i niematerialnego (nadane znaczenia). Struktura ujęć geopolityki jest bliźniacza wobec równoległych ustaleń na gruncie teorii stosunków międzynarodowych.

Podsumowanie i wnioski dla debaty polskiej

Poniżej (rys. 1) przedstawiony jest modelowy proces powstawania środowisk eksperckich. Jest on oczywiście uproszczeniem, ale wydaje się, że podobny proces przeszła powojenna szkoła geopolityczna. Powstanie szkoły naukowej świadomej języka, założeń badawczych i wyposażonej w znajomość światowego stanu badań buduje powagę nowych instytucji nauki. Wydaje się, że współcześnie badania geopolityczne mogą osiągnąć największe powodzenie na gruncie badań nad stosunkami międzynarodowymi, ponieważ odwzorowują one tematy i ujęcia geopolityki, a jednocześnie nie zamykają się na publicystykę i idee teoriopolityczne. Większość popularnych autorów geopolityki współczesnej to z wykształcenia politolodzy, historycy i geografowie, ale tworzący w obszarze stosunków międzynarodowych. Większość kluczowych publikacji geopolityki powojennej ukazało się w czasopismach lokowanych w obszarze stosunków międzynarodowych (np. J. Agnew, G. Toal, C. S. Gray, G. Sloan, K. Dodds, P. Kelly, S. B. Cohen, inni), aniżeli na gruncie historii i geografii politycznej.

Rysunek 1. Proces instytucjonalizacji geopolityki.

Źródło: opracowanie własne.

Powyższy rysunek pokazuje, że środowiska geopolityczne powstawały niejako na uboczu środowiska akademickiego, ponieważ nie ma osobnych kierunków ani szkół doktorskich kształcących w tym temacie. Schemat ukazuje raczej typowy sposób powstawania interesariuszy nowej dziedziny badań. Zwykle zaczyna się od publikacji programowych, stanowiących punkt odniesienia dla danego nurtu. Wymienionych zostało po kilka dla każdego z trzech omówionych ujęć. Następnie powstają grupy badawcze i towarzystwa naukowe, które zaczynają wytwarzać wiedzę (publikacje, skrypty, czasopisma) i instytucje stabilizujące przekaz (stałe konferencje, serie wydawnicze, think tanki) i umożliwiające jego wydawanie także w wersji popularnej i popularyzatorskiej. Wzrost prestiżu danej dziedziny wiedzy wiąże się z jej docieraniem do elit społecznych, co prowadzi do jej uznania w społeczeństwie. W ten sposób Johan Galtung budował studia nad pokojem, podobnie pracował Fernard Braudel, tworzący interdyscyplinarne instytucje naukowe. Najpierw pojawiały się osoby z nowymi ideami, następnie publikacje i instytucje budujące potencjał wpływu społecznego, potem przychodził czas na praktykę i przekaz uproszczony (gdy już jest co upraszczać).

Zaobserwowane przykłady z historii publikacji geopolitycznych pozwalają stwierdzić, że narzędziem niezbędnym do unaukowania geopolityki i jej umiejscowienia w nauce profesjonalnej jest opracowanie fachowego nazewnictwa. W ten sposób pojawiła się na przykład geopolityka krytyczna – tworząc język do opisu wyobrażeń przestrzennych i symboli. W podobny sposób powstała współczesna analityka geopolityczna, czego przykładem były prace geostrategiczne Zbigniewa Brzezińskiego, który świetnie łączył wiedzę praktyczną, historyczną, geopolityczną i w zakresie stosunków międzynarodowych.

Jakie tematy może poruszać geopolityka przyszłości? Przyszłością refleksji geopolitycznej można uczynić poważne problemy społeczne. Do takich problemów należą: kontrola nad cyberprzestrzenią, dezinformacja, imaginaria społeczne, konflikty regionalne na tle rozmaitych zasobów materialnych (surowce, woda) i niematerialnych (mity polityczne, religie), nowe narzędzia władzy i dominacji oraz powiązane z nimi mechanizmy manipulacji i wykluczania. Są to tematy ważne dla współczesnych stosunków międzynarodowych.

Geopolityka posiada perspektywę atrakcyjną dla badaczy polityki międzynarodowej, gdyż opiera się zarówno na rozumieniu przestrzeni materialnej (dane empiryczne), jak i przestrzeni wyobrażonych (wątki konstruktywistyczne). Niestety polskie środowisko badaczy polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych od dekad ignoruje fakt, że pierwsze ważne prace na temat pozycji Polski we współczesnym świecie wyszły spod pióra geografów politycznych, takich jak W. Nałkowski, E. Romer, J. Smoleński, czy W. Wakar (por. Sykulisz, 2018). Również nestorzy współczesnej polskiej geopolityki nie są szerzej znani wśród badaczy stosunków międzynarodowych, pomimo, że istnieją już w Polsce rozpoznawalne towarzystwa naukowe (Polskie Towarzystwo Geopolityczne, Polskie Towarzystwo Geostrategiczne), wydawnictwa, czasopisma (np. *Przegląd Geopolityczny*) oraz rozwinięte portale internetowe poświęcone geopolityce i stosunkom międzynarodowym. Geopolityka posiada autonomię pojęciową i własną genezę (podobnie jak transdyscyplinarne studia nad pokojem, czy studia nad rozwojem), ale nie posiada formalnie statusu osobnej dyscypliny nauki. Oznacza to, że nie tworzy ona osobnych kierunków studiów, nie powstają nowe katedry akademickie. Z drugiej strony, osadzenie w naukach o polityce i administracji daje stosunkom międzynarodowym lepszą pozycję instytucjonalną i dostęp do rozwiniętego dyskursu nowoczesnych nauk społecznych. Wydaje się, że rozwój nurtów geopolitycznych w obszarze stosunków międzynarodowych mógłby być korzystną inicjatywą dla obu środowisk (uzupełnienie kategorii naukowych, rozszerzenie programu badawczego, budowa stylu myślowego i in.). Powyższe uwagi pozwalają potwierdzić aspiracje geopolityki jako jednego z rozwojowych paradygmatów stosunków międzynarodowych. Refleksja geopolityczna spełnia większość dyrektyw współczesnej filozofii nauki na poziomie podobnym do innych teorii stosunków międzynarodowych, zbliżone są również wyzwania przed nimi stojące (rozwój badań jakościowych, znaczenie dla praktyki, rewolucja technologiczna, energia, klimat i in.).

W związku z przeprowadzonym rozważaniem można zaproponować przynajmniej dwa scenariusze rozwoju geopolityki. W scenariuszu progresywnym dojdzie do unaukowania geopolityki, popularyzacji tej dziedziny wiedzy i wzrostu jej użyteczności dla praktyki. Geopolityka wyjdzie z niszy geografii historycznej i politycznej i stanie się bliższa naukom społecznym. Taki scenariusz jest zauważalny w świecie Zachodu, gdzie autorzy odwołujący się do geopolityki używają języka socjologii, politologii i ekonomii. W scenariuszu regresywnym geopolityka stanie się „ziemią niczyją” pomiędzy geografią, historią a naukami o polityce; stanie się raczej publicystyką, niż nauką. Ocenę prawdopodobieństwa tych scenariuszy stawiam pod osąd środowiska naukowego.

Bibliografia

- Agnew, J. (1994). The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory. *Review of International Political Economy*, 1(1), 53–80.
- Agnew, J. (1998). *Geopolitics. Re-visioning World Politics*. Routledge.
- Agnew, J. (2013). *The Origins of Critical Geopolitics* W: K. Dodds, M. Kuus, & J. Sharp (red.). (2013). *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics* (s. 19–32). Routledge.
- Arrighi, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso.
- Avey, P. C., & Desch, M. C. (2014). What Do Policymakers Want From Us? Results of a Survey of Current and Former Senior National Security Decision Makers. *International Studies Quarterly*, 58, 227–246.
- Babones, S. J. (2016). *Pozycja i mobilność we współczesnej gospodarce-świecie: perspektywa strukturalistyczna*. W: T. Zarycki (red.). *Polska jako peryferie* (s. 13–24). Scholar.
- Bourdieu, P. (2006). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*. Scholar.
- Braudel, F. (1992). *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVII wiek*. (T. 1–3). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Brzeziński, Z. (2016). *The Grand Chessboard. American Primacy and its Geostrategic Imperatives*. Basic Books.
- Chase-Dunn, Ch. (1998). *Global Formation. Structures of the World-Economy*. Rowman & Littlefield.
- Chirot, D. (red.). (1991). *Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Twentieth Century*. University of California Press.
- Cohen, S. B. (2002). *Geopolitics of the World-System*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Cohen, S. (2014). *Geopolitics. The Geography of International Relations*. Rowman & Littlefield.
- Dalby, S. (1990). *Creating the Second Cold War: the discourse of politics*. Pinter Publishers.
- Dalby, S. (2008). Imperialism, Domination, Culture: The Continued Relevance of Critical Geopolitics. *Geopolitics*, 13(3), 413–436.
- Dodds, K. (2013). *Global Geopolitics. A Critical Introduction*. Routledge.
- Dodds, K., & Atkinson D. (red.). (2000). *Geopolitical Traditions. A Century of Geopolitical Thought*. Routledge.
- Dodds, K., Kuus, M., & Sharp, J. (red.). (2013). *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*. Routledge.
- Dugin, A. (2019). *Podstawy geopolityki*. Wydawnictwo ReVolta.
- Dybczyński, A. (red.). (2013). *Geopolityka*. Poltext.

- Eberhardt, P. (2012). Podstawy teoretyczne i ideowe geopolityki według Rudolfa Kjelléna. *Przegląd Geograficzny*, 84(2), 313–332.
- Eberhardt, P. (2017). *Słowiańska geopolityka*. Arcana.
- Ferguson, N. (2011). *Cywilizacja. Zachód i reszta świata*. Wydawnictwo Literackie.
- Fleck, L. (1986). *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*. Wydawnictwo Lubelskie.
- Flint, C. (2001). The geopolitics of laughter and forgetting: A world-systems interpretation of the post-modern geopolitical condition. *Geopolitics*, 6(3), 1–16.
- Flint, C., & Taylor, P. (2018). *Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality*. Routledge.
- Foucault, M. (1977). *Archeologia wiedzy*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Foucault, M. (2010). *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja. Wykłady w College de France 1977/1978*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gaddis, J. L. (2007). *Strategie powstrzymywania. Analiza polityki bezpieczeństwa narodowego Stanów Zjednoczonych w okresie zimnej wojny*. Książka i Wiedza.
- Gray, C. S. (2015). Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order. *Journal of Strategic Studies*, 38(6), 873–897.
- Guzzini, S. (2017). *Realizm w nauce o stosunkach międzynarodowych*. Scholar.
- Guzzini, S. (red.). (2012). *The Return of Geopolitics in Europe? Social Mechanisms and Foreign Policy Identity Crises*. Cambridge University Press.
- Haggmann, B. (1998). Rudolf Kjellén and modern Swedish geopolitics. *Geopolitics*, 3, 2, 99–112.
- Halizak, E. M. (red.). (2012). *Geoekonomia*. Scholar.
- Haverluk, T. W., Beauchemin, K. M., & Mueller, B. A. (2014). The Three Critical Flaws of Critical Geopolitics: Towards a Neo-Classical Geopolitics. *Geopolitics*, 19(1), 19–39.
- Huntington, S. (2008). *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*. Muza.
- Jean, C. (2003). *Geopolityka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Ossolineum.
- Kaplan, R. D. (2012). *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. Random House.
- Kazanecki, W. (2012). *Współczesna francuska myśl geopolityczna. Główne tendencje i ich reprezentanci*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kelly, P. (2016). *Classical Geopolitics. A New Analytical Model*. Stanford University Press.
- Kelly, P. (2006). A Critique of Critical Geopolitics. *Geopolitics*, 11(1), 24–53.
- Kjellén, R. (2021). *Państwo jako organizm i inne teksty*. Zona Zero.
- Klinger, J. M. (2019). *Social Science and National Security Policy. Deterrence, Coercion and Modernization Theories*. Palgrave Macmillan.
- Knutsen, T. (2014). Halford J. Mackinder, Geopolitics, and the Heartland Thesis. *The International History Review*, 36(5), 835–857.
- Kochanowicz, J. (1991). *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*. W: D. Chirot (red.), *Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Twentieth Century* (s. 94–119). University of California Press,
- Kochanowicz, J., & Sosnowska, A. (2011). Historia gospodarcza Polski przedrozbiorowej – porzucone terytorium? *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, LXXI, 7–32.
- Kuhn, T. S. (1968). *Struktura rewolucji naukowych*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kuhn, T. S. (1985). *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*. Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kukułka, J. (2003). *Wstęp do nauki o stosunkach międzynarodowych*. Aspra-JR.
- Lach, Z., & Skrzyp, J. (2007). *Geopolityka i geostrategia*. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
- Lakatos, I. (1995). *Pisma z filozofii nauk empirycznych*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Landes, D. (2015). *Bogactwo i nędza narodów*. Wydawnictwo Muza.
- Lebow, R. N. (2008). *A Cultural Theory of International Relations*. Cambridge University Press.
- Luttwak, E. N. (1990). From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest*, 20, 17–23.
- Mackinder, H. J. (2009). *Geograficzna oś historii*. Instytut Geopolityki.
- Mackinder, H. J. (2019). *Demokratyczne ideały a rzeczywistość*. Zona Zero.
- Mamadouh, V. (1999). Reclaiming geopolitics: Geographers strike back. *Geopolitics*, 4(1), 118–138.
- Marshall, T. (2015). *Prisoners of Geography: Ten Maps That Tell You Everything You Need To Know About Global Politics*. Elliott & Thompson Limited.
- Marshall, T. (2021). *The Power of Geography: Ten Maps That Reveals the Future of Our World*. Elliott & Thompson Limited.
- Mearsheimer, J. J. (2019). *Tragizm polityki mocarstw*. Universitas.
- Morgenthau, H. (2010). *Polityka między narodami. Walka o potęgę i pokój*. Difin.
- Ó Tuathail, G. (1986). The Language and Nature of the 'New' Geopolitics: The Case of U.S.-El Salvador Relations. *Political Geography*, 5, 73–85.
- Ó Tuathail, G. (1989). Critical Geopolitics: The Social Construction of Space and Place in the Practice of Statecraft. Syracuse University [praca doktorska] (wydanie książkowe 1996: *Critical Geopolitics*).
- Ó Tuathail, G., & Agnew, J. (1992). Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. *Political Geography*, 11, 190–204.
- Ó Tuathail, G., & Dalby, S. (red.). (1998). *Rethinking Geopolitics*. Routledge.
- Ó Tuathail, G., Dalby, S., & Routledge, P. (red.). (1998). *The Geopolitics Reader*. Routledge.
- Parker, G. (1985). *The Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*. St. Martin's Press.
- Pawłuszko, T. (2020). *Nauki o bezpieczeństwie. Budowanie szkoły naukowej*. Księgarnia Akademicka.
- Popper, K. R. (1977). *Logika odkrycia naukowego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Popper, K. R. (1999). *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rokkan, S. (1980). *Territories, Centres, and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation Within Western Europe*. W: J. Gottmann (red.), *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics* (s. 37–57). Sage.
- Rokkan, S., & Urwin, D. (1982). *The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalism*. Sage.
- Rykiel, Z. (2006). *Podstawy geografii politycznej*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Rynarzewski, T., & Zielińska-Głębocka, A. (2006). *Międzynarodowe stosunki gospodarcze. Teorie wymiany i polityki handlu międzynarodowego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sady, W. (2013). *Spór o racjonalność naukową. Od Poincarego do Laudana*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Shaw, M. (2000). *Prawo międzynarodowe*. Książka i Wiedza.
- Sloan, G. (1999). Sir Halford J. Mackinder: The Heartland theory then and now. *Journal of Strategic Studies*, 22(2–3), 15–38.
- Sloan, G., & Gray, C. S. (1999). Why Geopolitics? *Journal of Strategic Studies*, 22(2–3), 1–11.

- Sykulski, L. (2018). *Geopolityka a bezpieczeństwo Polski. Zona Zero*.
- Strange, S. (1970). International Economics and International Relations. A Case of Mutual Neglect. *International Affairs*, 2, 304–315.
- Topolski, J. (1998). *Wprowadzenie do historii*. Wydawnictwo Poznańskie.
- Tunander, O. (2005). Swedish Geopolitics: From Rudolf Kjellén to a Swedish 'Dual State'. *Geopolitics*, 10(3), 546–566.
- Tyszkiewicz, A., & Borowiec, P. (2020). *Teorie i podejścia badawcze geopolityki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wallerstein, I. (1974). The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16, 387–415.
- Wallerstein, I. (2007). *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*. Dialog.
- Wallerstein, I. (2012). *World-systems analysis as a knowledge movement*. W: S. J. Babones & Ch. Chase-Dunn (red.). *Routledge Handbook of World-Systems Analysis* (s. 515–521). Routledge.
- Waltz, K. (2010). *Struktura teorii stosunków międzynarodowych*. Scholar.
- Wolff-Powęska, A., & Schulz, E. (2020). *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli geopolitycznej. Zona Zero*.